

વિશ્વમાં ભારત અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને કલાનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભારતનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે. ભારત સમૃદ્ધ અને બેનમૂન વારસો ધરાવે છે. આપણો વારસો ભારતવર્ષની પ્રાચીન ગરિમાને વ્યક્ત કરે છે. તેથી આપણા ભવ્ય વારસાના જતન અને સંરક્ષણ માટે આપણે સૌ કટિબદ્ધ બનીએ તે આજના સમયની માંગ છે.

સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણની આવશ્યકતા

ભારતનો વારસો વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. સાંસ્કૃતિક વારસામાં સાહિત્ય, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, વિવિધ કલાઓ અને પ્રાકૃતિક વારસાનો સમાવેશ થાય છે. કુદરતી કે માનવસર્જિત પરિબળો દ્વારા તે પ્રતિકૂળ અસર પામી રહ્યો છે તેનું સંરક્ષણ કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે. વારસો દેશના લોકોને ગૌરવ અપાવતો હોવાથી દેશની પ્રજા પોતાની ઓળખ વારસા સાથે જોડી તેને આદર આપે છે, જેથી તેના વ્યવસ્થાપન માટે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ કેળવવાની જરૂર છે. લુપ્ત થઈ રહેલી કલાઓ, સ્થાપત્યો વગેરેનું સંરક્ષણ કરવું જોઈએ જેથી આવનારી પેઢીને પોતાના પૂર્વજોએ કરેલા ગૌરવપૂર્ણ કાર્યોની પ્રેરણા મળે, આપણા વારસાના જતન પ્રત્યે આપણે જાગ્રત નથી, તેમ જ આપણી બેદરકારીના કારણે વારસાને આજે નુકસાન થઈ રહ્યું છે, તેથી વારસાનું સંરક્ષણ આજે આવશ્યક બન્યું છે.

સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણની અનિવાર્યતા

વારસો એ દેશની ઓળખ છે. તેની અવગણના કરનાર રાષ્ટ્રનું કોઈ ભવિષ્ય હોતું નથી કારણ કે વારસો આપણા માટે માર્ગદર્શક હોય છે. ભૂતકાળમાં આપણે જે ભૂલો કરી છે તેને વર્તમાનમાં સમજીને ભવિષ્ય માટેની યોજના અને વિકાસની દિશા નક્કી કરવામાં વારસો આપણને પથદર્શક બને છે. દેશમાં નવી ચેતનાનો સંચાર કરવામાં વારસો ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

દેશના સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક વારસાનાં સ્થળોને થતા નુકસાન કે વિનાશ પ્રત્યે દેશના લોકોમાં જાગૃતિ આવે તે અનિવાર્ય છે. વારસાના જતન માટે માત્ર સરકારે જ નહિ, સામાન્ય પ્રજાએ પણ પોતાની ભૂમિકા નિભાવવી જોઈએ. વારસો એ દેશની પ્રજા માટે આદર્શ હોય છે. તેથી તેને નષ્ટ થતો અટકાવવો જરૂરી છે. વિદેશી પ્રજાઓના આક્રમણ અને આપણી સજાગતાના અભાવને લીધે આપણા વારસાને ભયંકર નુકસાન થયું છે. તેની જાળવણી કરવાની સરકાર તથા સમસ્ત પ્રજાની નૈતિક ફરજ રહી છે.

પર્યટન ઉદ્યોગ અને આપણો વારસો

યુનેસ્કોએ ભારતના ઘણા પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોનો વૈશ્વિક વારસાની યાદીમાં સમાવેશ કરેલો છે. દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ આપણા સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક વારસાનાં સ્થળોને જોવા, જાણવા અને સંશોધન કરવા આવે છે, તેથી દેશના પર્યટન ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય છે. તેમ જ પરિવહન ઉદ્યોગને પણ લાભ થાય છે. પર્યટન ઉદ્યોગ જે તે રાજ્યને આર્થિક લાભ કરાવી આપે છે તથા લોકોની સાંસ્કૃતિક કલાઓ, પરંપરાઓને વિશ્વ સમક્ષ પ્રગટ કરવાની તક પૂરી પાડે છે. ઉપરાંત સ્થાનિક લોકોને રોજગારી મળે છે અને લુપ્ત થતી કલાઓને નવજીવન મળે છે.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે પર્યટન ક્ષેત્રના અભ્યાસક્રમોનો વિકાસ થતાં પર્યટન માર્ગદર્શક (ટુરિઝમ ગાઈડ)નો સ્વતંત્ર વ્યવસાય વિકાસ પામ્યો છે. વિદેશી પર્યટકો આવવાથી વિદેશી હૂંડિયામણ ભારતને પ્રાપ્ત થાય છે અને ભાતીગળ સંસ્કૃતિની ઓળખ વિશ્વફલક ઉપર કરાવી દેશની આગવી પ્રતિભાને ઉજાગર કરે છે. સાંસ્કૃતિક વારસાનાં સ્થળોની આસપાસ પાકા રસ્તા, રેલવે, પાણી, સંદેશાવ્યવહાર વગેરે સુવિધાઓ વિકસે છે. પર્યટન ઉદ્યોગને લીધે ફોટોગ્રાફી, ઘોડેસવારી, નૌકાવિહાર જેવી પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન અને ફેરિયાઓને રોજગારી મળી રહે છે. ભાતીગળ સંસ્કૃતિ, સ્થાનિક કલાકારીગરી તથા તેની વિશેષતાને એક મંચ મળી રહે છે.

વારસાની જાળવણી અને સંરક્ષણ માટે થયેલા પ્રયાસો

પ્રાકૃતિક વારસાની જાળવણી અને સંરક્ષણ માટે થયેલા પ્રયાસો નીચે મુજબ છે :

- ઈ.સ. 1952માં ભારત સરકારે ભારતીય વન્યજીવો માટે બોર્ડની રચના કરી. એ અનુસાર વન્યજીવોના સંરક્ષણ માટે સાધનો પૂરાં પાડવાં, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન, પક્ષી વિહાર અને પક્ષીઘરોના નિર્માણ માટે સલાહ સૂચનો આપવાં તથા વન્યજીવોના સંરક્ષણ પ્રત્યે જાગૃતિ ફેલાવવાનું કાર્ય કરે છે.

- ઈ.સ. 1972માં વન્યજીવોને લગતો કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. એમાં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો, અભયારણ્યો અને આરક્ષિત વિસ્તારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
- દેશમાં નવા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો અને અભયારણ્યોની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- વારસાની જાળવણી અને રક્ષણ માટે દેશના કાયદાઓને વિશાળ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકવામાં આવ્યા છે.
- લુપ્ત થતા વિશિષ્ટ છોડવાઓ અને પશુઓને બચાવવા, તેનો વિનાશ રોકી શકાય તે માટે કડક કાયદા બન્યા છે.

સરકાર ઉપરાંત વિવિધ સંસ્થાઓ અને સમિતિઓ પણ પર્યાવરણનું અને વન્યજીવોના સંરક્ષણનું ખૂબ જ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. એમાં ઈ.સ. 1883માં સ્થપાયેલી ‘મુંબઈ પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ સમિતિ’ સૌથી જૂની સંસ્થા છે. હાલમાં ગિર ફાઉન્ડેશન, નેચરક્લબ વગેરે જેવી સંસ્થાઓ પર્યાવરણના જતનનું ઉપયોગી કાર્ય કરે છે.

7.1 વન્યજીવો તથા પર્યાવરણ સંરક્ષણ

- પુરાતત્વીય વારસાને સુરક્ષિત રાખવા માટે સંસદે 1958માં ‘પ્રાચીન સ્મારકો, પુરાતત્વીય સ્થળો અને અવશેષોને લગતો કાયદો’ પસાર કર્યો જે અનુસાર પ્રાચીન કલાકૃતિઓ, ધાર્મિક સ્થાનકો, ઐતિહાસિક સ્મારકો, પુરાતત્વનાં સ્થળો અને અવશેષો વગેરેની જાળવણી કરવાનું સૂચવ્યું છે.
- પુરાતત્વ ખાતાના કાયદા મુજબ કોઈ પણ ખાનગી વ્યક્તિ, સંસ્થા કે એજન્સી ભારત સરકારની પૂર્વ મંજૂરી વગર કોઈ પણ સ્થળે ખોદકામ (ઉત્ખનન) કરી શકતી નથી. તેથી છૂપી રીતે થતાં ખોદકામો અટક્યાં છે અને વારસાનાં સ્થળો આજદિન સુધી સચવાયેલાં રહ્યાં છે.
- કેન્દ્ર સરકારે મહત્વનાં ઐતિહાસિક સ્થળોને ‘રાષ્ટ્રીય સ્મારકો’ તરીકે જાહેર કર્યાં છે. તેની જાળવણીની જવાબદારી પુરાતત્વ ખાતા (ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્કિયોલોજી)ને સોંપવામાં આવી છે.
- માત્ર સરકાર દ્વારા કાયદા બનાવવાથી નહિ; પરંતુ લોકોએ નૈતિક જવાબદારીથી વારસાની જાળવણી કરવી જોઈએ.
- પુરાતત્વ ખાતુ નષ્ટ થયેલાં કે નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં હોય તેવાં સ્મારકો, સ્થળોનું ચોક્કસ પદ્ધતિએ સમારકામ કરાવે છે.
- ઈમારતોનું સમારકામ કરતી વખતે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ જેમાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ, આકાર, કદ તથા અસલિયત વગેરે જળવાય તે જરૂરી છે.
- ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ (Archaeological Survey of India) નામનું સરકારી ખાતુ પોતાની દેખરેખ હેઠળ અંદાજે 5000 કરતાં વધુ સ્મારકો અને સ્થળોની જાળવણી માટેનું કાર્ય કરે છે.
- આંધ્રપ્રદેશમાં કૃષ્ણા નદી પર નાગાર્જુન સાગર બહુહેતુક યોજનાને કારણે સંગમેશ્વર મંદિર, પાપનાશમ્ મંદિર સમુદ્ર પાણીમાં ડૂબી જાય તેમ હતાં. પુરાતત્વ ખાતાએ આ મંદિરોને આંધ્રપ્રદેશના મહેબૂબનગર જિલ્લાના આલમપુર ખાતે સફળ રીતે ખસેડી સ્થાનાંતરિત કર્યાં છે.
- વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાંની એક, આગ્રાનો તાજમહેલ, મથુરાની રિક્ષાઈનરી તથા ઉદ્યોગોના ધુમાડા (વાયુ

પ્રદૂષણ)ને પરિણામે તેના શ્વેત સંગેમરમર (આરસ) ઝાંખા અને પીળા પડી રહ્યા હતા. પુરાતત્વ ખાતા દ્વારા વાયુપ્રદૂષણ ફેલાવનારા ઉદ્યોગોને બંધ કરાવી તાજમહેલની નિયમિત સફાઈ કરાવવાનાં યોગ્ય પગલાં ભર્યાં અને પરિણામે તાજમહેલની ચમક જળવાઈ રહી.

સંગ્રહાલયોના જતન માટે આપણી ભૂમિકા

ભારતીય નિધિ વ્યાપાર કાનૂન (1876) મુજબ કોઈ પણ નાગરિકને અચાનક કોઈ પૌરાણિક, પ્રાચીન, કલાત્મક ચીજવસ્તુ, ઘર, ખેતર, કૂવો, તળાવ વગેરે બનાવતાં – ખોદકામ દરમિયાન મળી આવે તો પુરાતત્વ ખાતાને તેની જાણ કરવાની હોય છે, જેથી તેનું સંરક્ષણ જે-તે સ્થાને અથવા સંગ્રહાલયોમાં થઈ શકે. અતિ મૂલ્યવાન કલાકૃતિઓ અંગેનો કાયદો 1972માં સરકારે પસાર કરીને વ્યક્તિગત અથવા ખાનગી સંગ્રહાલયોની જાણકારી પણ મેળવી છે. અહીં સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી, પાકૃત, પાલી વગેરે હસ્તપ્રતોની જાળવણી તથા તેનો સંગ્રહ થાય છે. દરેક રાજ્યોના દફતર ભંડારો (આર્કાઇવ્સ)માં દસ્તાવેજોને વૈજ્ઞાનિક ઢબે સાચવવાથી ઇતિહાસકારો અને સંશોધકોને યોગ્ય માર્ગદર્શન મળી રહે છે. પ્રાચીન કલાકૃતિઓ તથા અતિમૂલ્યવાન વસ્તુઓ સાચવવા માટે સંગ્રહાલયો (મ્યુઝિયમ)નું કાર્ય મહત્વનું છે. દેશનાં મહત્વનાં સંગ્રહાલયો નીચે પ્રમાણે છે :

દેશનાં સંગ્રહાલયો (મ્યુઝિયમ)

ક્રમ	નામ	શહેર	રાજ્ય
1	રાષ્ટ્રીય સંગ્રહાલય	નવી દિલ્લી	દિલ્લી
2	ભારતીય સંગ્રહાલય	કોલકાતા	પશ્ચિમ બંગાળ
3	છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ વાસ્તુ સંગ્રહાલય (પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ)	મુંબઈ	મહારાષ્ટ્ર
4	સાલારગંજ સંગ્રહાલય	હૈદરાબાદ	આંધ્રપ્રદેશ
5	રાષ્ટ્રીય માનવ સંગ્રહાલય	ભોપાલ	મધ્યપ્રદેશ
6	લાલભાઈ દલપતભાઈ સંગ્રહાલય (એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી)	અમદાવાદ	ગુજરાત
7	શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોબા	ગાંધીનગર	ગુજરાત
8	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાલય	પાટણ	ગુજરાત
9	વડોદરા મ્યુઝિયમ અને પિક્ચર ગેલેરી	વડોદરા	ગુજરાત

તમામ સંગ્રહાલયોનાં જતન અને સંરક્ષણની જવાબદારી દેશની સરકારની સાથે સાથે આપણા સૌની પણ છે. એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે.

વારસાના જતન માટે આપણી ભૂમિકા

ભારતના ભવ્ય ભૂતકાલીન વારસાને જાળવવા માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો, યુનેસ્કો અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ પોતાની ફરજ યોગ્ય રીતે નિભાવી રહી છે. પરંતુ સૌથી મહત્વની જવાબદારી આપણા સૌની છે. શાળા-કોલેજોમાં શિક્ષકો વર્ગખંડમાં ભારતના ભવ્ય વારસાનો પરિચય આપે. વિદ્યાર્થીઓ પણ અજાણ્યાં સ્મારકો, સ્થળો, પુરાવશેષોને ઓળખી તેની જાળવણી અને સંરક્ષણમાં સહાય કરે. વારસાની યાદી તૈયાર કરી ચોક્કસાઈ રાખે, સ્મારકો નષ્ટ ન થાય, તેની તોડફોડ ન થાય, તે ચોરાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખી તે અંગે સતત અધ્યયનશીલ રહે તે જરૂરી છે. સ્થાનિક કક્ષાએ શાળા-કોલેજો અને બિનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રવાસ, વક્તવ્યો, પ્રદર્શનો, ચર્ચાસભાઓ યોજી, આપણા

વારસાને લગતી સમજ આપી, લોકજાગૃતિ કેળવાય તે જરૂરી છે. ઐતિહાસિક સ્મારકો, શિલ્પ-સ્થાપત્યો, કલાકારીગરીના નમૂનાઓ એકવાર નષ્ટ થયા પછી તેની મૂળ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી, માટે તેનો નાશ ન થવા દેવાય, તે મૂળ સ્થાનેથી બીજે ન જાય તેનું ધ્યાન રાખવાની સૌની પવિત્ર ફરજ બને છે. આપણો દેશ વિશાળ અને વૈવિધ્યસભર વારસો ધરાવે છે. એમાં પ્રાચીન સમયનાં વાવ, ઝરણાં, તળાવો, સરોવરો વગેરે આવેલાં છે તેની વર્ષાઋતુ દરમિયાન ખાસ સંભાળ લેવી જરૂરી છે. જેમકે, ધોળકાનું મલાવ તળાવ, પાટણની રાણીની વાવ, ચાંપાનેરનો કૂવો, મહેમદાવાદનો ભમરીયો કૂવો, જૂનાગઢનો નવઘણ કૂવો વગેરે પ્રાચીન સ્મારકોની જેમ સચવાય તેનું સૌએ ધ્યાન રાખવું પડશે.

પ્રવાસન સ્થળોની સ્વચ્છતા અને જતન

આપણા દેશના પ્રવાસન સ્થળોની સ્વચ્છતા અને જતન માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો મહત્વનાં પગલાં લઈ રહી છે. એના પરિણામે પ્રવાસન સ્થાનો પર સ્વચ્છતા અને ચોકસાઈથી જતન માટે વિશેષ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓને ઐતિહાસિક, ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતા પ્રવાસન સ્થળોમાં વિશેષ રુચિ હોય છે. તેથી આપણી સરકાર આવાં સ્થળોની જાળવણી માટે ચિંતિત છે.

- પ્લાસ્ટિકનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ.
- પ્રવાસનાં સ્થળો કે જાહેર સ્થળોએ કચરો ગમે ત્યાં ન ફેંકતાં કચરાપેટીમાં નાખવો જોઈએ.
- ઐતિહાસિક સ્મારકો પર બિનજરૂરી લખાણ કે ચિત્રો દ્વારા તેને નુકસાન પહોંચાડવું જોઈએ નહિ.
- ગંદકીનો યોગ્ય નિકાલ કરવો જોઈએ.
- પાન કે ગુટખા ખાઈને ગમે ત્યાં થુંકવું જોઈએ નહિ.
- પ્રાચીન સ્થળોની આસપાસ પ્રદૂષણ કરવું જોઈએ નહિ.
- ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો ધરાવતી વાવ, જળાશયો, તળાવો, ઝરણાં વગેરેની ચોમાસા દરમિયાન ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ.
- પુરાતત્ત્વીય રાસાયણિક ક્રિયાઓ દ્વારા સ્મારકોની સાફસફાઈ કરતી વખતે ખૂબ જ કાળજીપૂર્વકની માવજત કરવી જોઈએ.
- દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ દ્વારા આપણા ઐતિહાસિક વારસાને હાનિ ન પહોંચે તે માટે તેમને જાગૃત કરવા.
- કુદરતી આફતોથી પ્રવાસન સ્થળોને નુકસાન થાય તો તેને ફરીથી મૂળ રૂપમાં લાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આપણે સમજવું પડશે કે, પ્રવાસન સ્થળોનું સૌંદર્ય, સ્વચ્છતા અને જતન આપણા દેશને વિશ્વમાં ખ્યાતિ અપાવે છે તથા દેશને સમૃદ્ધિ બક્ષે છે. ભૂતકાળના વારસાના મૂળ સ્વરૂપને આંચ ન આવે તે રીતે આધુનિક વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના સહારે તેનું જતન કરવું જોઈએ.

ભારત : વિવિધતામાં એકતા

વિશ્વની અતિ પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પૈકીની એક ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર વારસો ધરાવે છે. ભારતની વિવિધતા જ વિશ્વમાં તેની વિશિષ્ટ ઓળખ છે. વિવિધ જાતિઓ, જ્ઞાતિઓ, ધર્મો, રીતરિવાજો, સંસ્કૃતિઓ, ભાષાઓ વગેરેનો સમન્વય ભારતમાં થયો છે. ભારત વૈવિધ્ય ધરાવતો હોવા છતાં, તે ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું સર્જન કરી શક્યો છે. ભારતે ‘વસુધૈવકુટુંબકમ્’ ની ભાવનાને વિશ્વમાં સાકાર કરી છે. આખી દુનિયા એક વિશાળ કુટુંબ છે. આ ભાવના ભારતમાં વેદકાળથી પ્રચલિત છે. “અમને ચારે દિશાઓમાંથી સારા અને શુભ વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ” નો ઋગ્વેદનો સંદેશ ભારતીય સંસ્કૃતિની વિશાળતા અને વ્યાપકતાનું દર્શન કરાવે છે.

7.2 વિવિધતામાં એકતા

ભારતે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનો પ્રસાર વિશ્વમાં કર્યો છે. સ્વામી વિવેકાનંદે શિકાગો (અમેરિકા)માં મળેલી ‘વિશ્વધર્મ પરિષદ’માં કહ્યું હતું કે, “મને કહેતાં ગર્વ થાય છે કે, જે ધર્મનો હું પ્રતિનિધિ છું તે ધર્મ જગતને સહિષ્ણુતા અને વિશ્વબંધુત્વના પાઠો શીખવ્યા છે.”

ભારત એક બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ ભારત સંસારના પ્રમુખ ધર્મોના સંમિશ્રણની ભૂમિ રહ્યું છે. હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, પારસી, ઈસ્લામ, ઈસાઈ ધર્મોનો ભારતીય સંસ્કૃતિ પર પ્રભાવ જોવા મળે છે.

પ્રાચીન ભારતના જ્યોતિર્ધરોએ પણ ભારતની એકતા પર ભાર મૂકી સમગ્ર દેશને ‘ભારતવર્ષ’ એવું વિશાળ નામ આપ્યું હતું. પવિત્ર ગણાતી સાત નદીઓનો સમાવેશ ભારતમાં રચાયેલી પ્રાર્થનાઓમાં પણ થયો છે. ઋષિમુનિઓ, સૂફી-સંતો, સ્વામી વિવેકાનંદ, દયાનંદ સરસ્વતી અને મહાત્મા ગાંધી જેવા યુગ પુરુષોએ હંમેશાં શાંતિ, સમન્વય અને વિશ્વબંધુત્વની વાતો પર ભાર મૂક્યો છે.

વિવિધતામાં એકતા એ ભારતીય સંસ્કૃતિની આગવી વિશિષ્ટતા છે. મહાસાગરોમાં જેમ નદીઓનો સંગમ થાય છે તેમ આપણા દેશમાં વિવિધ ધર્મો-સંપ્રદાયો, જ્ઞાતિઓ, ભાષાઓ, રીતરિવાજો, પરંપરા, ઉત્સવોનું સંમિશ્રણ જોવા મળે છે. ભારતમાં વિવિધ લોકો સહઅસ્તિત્વની ભાવનાથી પોતાનું જીવન જીવે છે. ભારતીય પ્રજાએ આપણી આ વિશિષ્ટતાનું સંવર્ધન અને જતન કર્યું છે જે અદ્વિતીય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) આપણે આપણા વારસાનું જતન અને સંરક્ષણ શા માટે કરવું જોઈએ ?
- (2) પ્રાકૃતિક વારસાના જતન માટે કરવામાં આવેલા પ્રયાસો જણાવો.
- (3) વારસાના જતન માટે આપણી ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.
- (4) પ્રાચીન સ્મારકો, પુરાતત્વીય સ્થળો અને અવશેષ સ્થળોની જાળવણી માટેના કાયદા જણાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) આપણા વારસાના જતન તથા સંરક્ષણની આવશ્યકતા જણાવો.
- (2) સંગ્રહાલયોની જાળવણી વિશે માહિતી આપો.
- (3) ઐતિહાસિક સ્મારકોનું સમારકામ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબતો જણાવો.
- (4) પ્રવાસન સ્થળોની સ્વચ્છતા અને જતન વિશે તમારાં મંતવ્યો લખો.
- (5) ‘ભારતની વિવિધતામાં એકતા’ વિશે નોંધ લખો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો

- (1) પર્યટન ઉદ્યોગથી થતા લાભ દર્શાવો.
- (2) આપણા વારસાને લોકો કઈ-કઈ રીતે નુકસાન પહોંચાડે છે ?
- (3) ‘મુંબઈ પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ સમિતિ’ની રચના ક્યારે થઈ હતી ? તે શું કાર્ય કરે છે ?
- (4) ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ શું કાર્ય સંભાળે છે ?
- (5) સ્વામી વિવેકાનંદે ‘વિશ્વધર્મ પરિષદ’માં ધર્મ વિશે શું કહ્યું હતું ?

4. નીચેના દરેક પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર આપો

(1) સાચો ક્રમ પસંદ કરી જોડકાં જોડો :

(1) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ગ્રંથાલય	(A) મુંબઈ
(2) ભારતીય સંગ્રહાલય	(B) ભોપાલ
(3) છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ સંગ્રહાલય	(C) પાટણ
(4) રાષ્ટ્રીય માનવ સંગ્રહાલય	(D) કોલકાતા
(A) (1 - C), (2 - D), (3 - A), (4 - B)	(B) (1 - A), (2 - B), (3 - D), (4 - C)
(C) (2 - A), (4 - C), (1 - B), (3 - D)	(D) (4 - B), (1 - D), (3 - C), (2 - A)

(2) નીચેનામાંથી કયું વિધાન સાચું નથી ?

- (A) ભારતે 'વસુધૈવકુટુંબકમ્'ની ભાવનાને વિશ્વમાં સાકાર કરી છે.
- (B) 'મને કહેતાં ગર્વ થાય છે કે જે ધર્મનો હું પ્રતિનિધિ છું તે ધર્મે જગતને સહિષ્ણુતા અને વિશ્વબંધુત્વના પાઠો શીખવ્યા છે !' - સ્વામી વિવેકાનંદ.
- (C) ડચ અને અંગ્રેજોને પણ સહિષ્ણુતા અને વિશ્વબંધુત્વમાં માનતી ભારતની પ્રજાએ આવકાર્યા.
- (D) પ્રાચીન ભારતના જ્યોતિર્ધરોએ ભારતની આર્થિક એકતા પર ભાર મૂક્યો હતો.

(3) તાજમહેલના શ્વેત સંગેમરમર (આરસ) ઝાંખા અને પીળા પડી રહ્યા હતા તેનું શું કારણ હતું ?

- (A) ભૂમિપ્રદૂષણ (B) જળપ્રદૂષણ (C) વાયુપ્રદૂષણ (D) ધ્વનિપ્રદૂષણ

પ્રવૃત્તિ

- સાંસ્કૃતિક વારસાને લગતા કોઈપણ એક ઐતિહાસિક સ્થળનો પ્રોજેક્ટ બનાવી શાળાની લાઈબ્રેરીમાં મૂકો.
- ઐતિહાસિક સ્થળો, સંગ્રહાલયો, રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનોનો પ્રવાસ ગોઠવી તેના ફોટોગ્રાફ્સ સાથે હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.
- ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરી વિશ્વનાં ઐતિહાસિક વારસાનાં સ્થળોનાં ચિત્રો ભેગાં કરી આલ્બમ તૈયાર કરો. શ્રેષ્ઠ ચિત્રોની સ્પર્ધા કરી વિજેતાને પ્રમાણપત્ર/ઈનામ આપો.
- શાળાના પુસ્તકાલયમાંથી વિશ્વવારસાનાં સ્થળોની માહિતી એકત્રિત કરી, વર્ગખંડમાં ચર્ચાસભા યોજો.
- શાળાના શૈક્ષણિક પ્રવાસ દરમિયાન સંગ્રહાલયની મુલાકાત ગોઠવવી.

●